

ISSN 1301-0050

TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATI

*Türk Lehçeleri ve Edebiyatı
Dergisi*

SAYI : 19 - HAZİRAN 1998

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE ÜNLÜ UYUMLARI

Yard. Doç. Dr. Mehmet KARA

Bir kelimedede bulunan ünlülerin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımından birbirine benzemesine *ünlü uyumu* denmektedir. Ünlü uyumu, Türkmencede de kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır:

1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Türkmencede bir kelimenin ilk hecesinde kalın ünlü varsa, sonraki hecelerde bulunan ünlüler kalın; ince ünlü varsa, sonraki hecelerde bulunan ünlüler ince olur: *aaldavçı* "aldatıcı", *äädikçi* "çizmece, ayakkabıcı", *bağlanışık* "bağ, ilgi, ilişki", *beyiklik* "yükseklik; yüksek yer, tepe", *bürencek* "baş örtüsü", *çişşiklik* "şişlik, şişkinlik", *eredici* "eritici", *gezelenç* "gezinti, gezme", *guğırak* "yaygaracı; kavgacı", *görkezgîç* "gösterge", *oodunçı* "oduncu", *öykelek* "alınan", *sañ-ñıldavuk* "titrek", *tapındı* "buluntu", *tikenli* "dikenli", *yazıcı* "yazar".

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi kalınlık-incelik benzeşmesi, Türkmencede sağlamdır. Bu özelliğinden dolayı Türkmençe, Arapça ve Farsçadan aldığı birçok kelimeyi kalınlık-incelik uyumuna sokmuştur: Ar. *âdem* > Tkm. *aadam* "adam, insan", Far. *âheng* "uygunluk; cümbüş etme" > Tkm. *äheñ* "melodi: uyum", Far. *âsûde* > Tkm. *aasuuda* "sakin; rahat", Far. *bahâna* > Tkm. *bahana* "bahane, sebep", Far. *bûse* > Tkm. *poosa* "bûse, öpücük", Ar. *câhil* "cahil" > Tkm. *caahul* "delikanlı", Far. *cihân* > Tkm. *cahan* "cihan, dünya", Ar. *devâm* > Tkm. *dovaam* "devam", Far. *diraht* > Tkm. *darağt* "ağaç", Far. *düşmân* > Tkm. *duşmaan* "düşman", Ar. *emânet* > Tkm. *amanat* "emanet", Ar. *kalem* > Tkm. *galam* "kalem", Far. *kalender* > Tkm. *galandar* "münzivî, yalnız yaşamayı seven", Ar. *gamze* > Tkm. *gamza* "gamze, nazlı bakış", Ar. *gazel* > Tkm. *gazal* "gazel", Ar. *hâkim* > Tkm. *hääkim* "hükümdar, hakimiyet sahibi", Far. *hâne* >

Tkm. *haana* "mecra, yatak, yuva", Ar. *haber* > Tkm. *habar* "haber", Ar. *hasret* > Tkm. *hasrat* "üzüntü, keder, acı", Ar. *helâk* > Tkm. *helâäk* "helâk, ölme, yok olma", Ar. *hisâb* > Tkm. *haasap* "hesap", Ar. *hil'at* > Tkm. *halat* "elbise", Ar. *hü-cûm* > Tkm. *hücüm* "hücum, saldırı; atılım, çaba", Ar. *mahalle* > Tkm. *mähelle* "kalabalık, insan yığı", Far. *mihmân* > Tkm. *muhmaan* "misafir", Ar. *sevâb* > Tkm. *sġaap* "cevap".

Bu yaygın örneklerin yanı sıra Türkmencede kalınlık-incecik uyumuna girmemiş Arapça ve Farsça kelimeler de bulunmaktadır: Ar. *belâ* > Tkm. *belaa* "bela", Far. *çendân* > Tkm. *çendaan* "bazen, ara sıra", Far. *deryâ* "deniz" > Tkm. *deryaa* "ırmak", Far. *destân* > Tkm. *dessaan* "destan", Ar. *devraân* > Tkm. *dövraan* "kader, talih, devran; zaman, devir", Ar.-Far. *hükümdâr* > Tkm. *hökümdaar* "hükümdar", Ar. *ihimâl* > Tkm. *ähtimaal* "ihtimal, belki", Far. *virân* > Tkm. *veyraan* "viran, yıkık, harap".

Ekim devriminden önce Rusçadan alınan bazı kelimeler de Türkmencede uyuyma girmiştir: Rus. *jiletka* > Tkm. *ciltge* "yedek", Rus. *vedro* > Tkm. *bedre* "kova".

Ekim devriminden sonra Rusçadan alınan kelimelerse Türkmencede uyuyma girmemiştir: *admiral* "amiral", *agressor* "saldırgan", *brilyant* "pırlanta", *deputat* "milletvekili", *diplom* "diploma", *diyeta* "diyet, perhiz", *feodalizm* "derebeylik", *filosof* "filozof, felsefeci", *lager* "kamp", *portfel* "çanta", *povest* "uzun hikâyeye".

Bir tarafında ince, diğer tarafında kalın ünlü bulunan Türkmence birleşik kelimelerde kalınlık-incecik uyumu bulunmaz; *aġzıbiir* "geçimli, uyumlu", *biraz* "biraz", *daaşdeşen* "aġaçkakan; kahir, eli yatkın", *demiryoolçı* "demiryolu görevlisi", *okaaber* "haydi oku, lütfen oku", *ootluçöp* "kibrit", *sözbaşı* "söz başı, ön söz".

"-vaaç" ve "-caġaz" ekleri ile "yook"un "y"sinin düşmesiyle ortaya çıkan "ook", ince ünlülü kelimelere geldiğinde kalınlık-incecik uyumu ortadan kalkar: *germevaaç* "çit, engel, set", *yelpevaaç* "yelpaze"; *öycaġaz* "evceġiz", *pişikcaġaz* "kediceġiz"; *eşdeñzook* < *eşideniñiz yook* "işıtmıyorsunuz", *gelemook* < *gelenim yook* "gelmiyorum", *göçenook* < *göçeni yook* "göçmüyor", *göreñook* < *göreniñ yook* "görmüyorsun".

En sonda verdiğimiz örneklerde "yook" kelimesi, "y"si düştükten sonra iyelik eki almış sıfat-fiil ekleriyle birleşip kaynaşmıştır. Bu yapı, olumsuz şimdiki zamanı ifade eder.

"-aana", "-baan", "-baaz", "bi-", "-daan", "-käär", "-keş", "nää-" ve "-paraz" gibi tek tür olan Farsça ekleri alan kelimelerde de kalınlık-incecik uyumu bu-

lunmaz: *arabakeş* "at arabası, kağrı ve benzerlerini süren kimse", *bümarksat* "maksatsız, amaçsız", *ceñbaaz* "savaşçı, savaşan", *çoğapkäär* "sorumlu", *güldaan* "çiçeklik, vazo", *gölzaar* "gül/çiçek bahçesi", *mähribaan* -Far. *mıhr-bân*- "şefkatli; sevgili", *merdaana* "mert, yiğit", *milletparaz* "milliyetçi", *näadoğrı* "yanlış, doğru değil", *seçmedaan* "içerisine saçma konulan deri kutu; bir tüfek türü".

2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Bir kelimedede bulunan ünlülerin düzlük-yuvarlaklık bakımından birbirine benzemesidir. Dudakların hareketine bağlı olarak ortaya çıkan bu benzeşmede, kelimenin ilk hecesinde bulunan yuvarlak ünlü kendinden sonraki hecelerde bulunan düz ünlüleri yuvarlaklaştırmaktadır. Ancak bu uyum, Türkmence'de tam değildir.

Düzlük-yuvarlaklık uyumunun Türkmencedeki durumu şöyledir:

1. Yuvarlak ünlülerden "o" ve "ö", yazıda Türkmence kelimelerin ilk hecesinden sonra; "u" ve "ü", ikinci hecesinden sonra bulunmaz: *bolğusız* "önemsiz, gereksiz", *boyuntırık* "boyunduruk", *buldurçın* "kırağı", *bükürdi* "patırtı", *doğumlu* "yürekli, cesur", *döördünci* "dördüncü", *dözümlü* "dayanıklı", *duygusuz* "duygusuz", *düşümlü* "uygun, elverişli", *gopğunlu* "gürültülü, velveleli", *gorkunçlı* "korkunç", *göögümtil* "mavimsi", *görgülü* "çilekeş", *görümsiz* "görgüsüz", *gucur* "güçlü", *guuğuldu* "düdük, siren", *gülküli* "gülünç, komik", *gümmürdi* "gümbürtü", *oodunçı* "oduncu", *oonuncı* "onuncu", *söyğülü* "sevgili", *uçursuz* "çok, fazla", *uukusuz* "uykusuz", *uulundur* "üzmek, incitmek", *üstünlik* "üstünlük, başarı".

Söyleyişte ise yuvarlak ünlülerden "o" ve "ö", Türkmence kelimelerin birinci hecesinden sonra; "u" ve "ü" ise, ikinci hecesinden sonra da bulunur: *bulançaklık* → *bulonçokluk* "bulanıklık", *doğanlık* → *doğonluk* "kardeşlik", *gozeğçilik* → *gözöğçülük* "gözleme, bakma", *gurluşık* → *gurluşuk* "bina, yapı", *kölege* → *kölöğö* "gölge", *ootlamak* → *ootlomok* "yakmak", *öylenmek* → *öylönmök* "evlenmek", *tüykülik* → *tüykülük* "tükürük".

2. "u" ve "ü" ünlüleri, yuvarlak ünlüyle başlayan ve ikinci hecesinde uzun ünlü bulundurmeyen iki heceli kelimelerin kapalı olan son hecesinde bulunur: *böölüm* "bölüm", *buyruk* "emir, buyruk", *düvün* "düğüm", *düzüm* "dizi", *goltuk* "koltuk", *goşun* "ordu" *görksüz* "çirkin", *gucur* "güç, enerji", *gunduz* "kunduz", *guşluk* "kuşluk, kuşluk vakti", *günlük* "günlük", *gürrün* "sohbet, konuşma", *orun* "yer", *ötük* "delik; geçit", *tutuk* "üzgün, gamlı, kederli", *uçğun* "kıvılcım", *uçut* "uçurum", *uruş* "savaş; kavga, döğüş; vurma, vuruş", *uuçsuz* "uçsuz", *ümür* "sis, duman, pus", *üzük* "kopuk, kopmuş" *üzüm* "üzüm".

3. "u" ve "ü" yuvarlak ünlüyle başlayan iki heceli kelimelerin açık olan son

hecesinde bulunmaz. Çünkü buradaki “u” ve “ü”ler düzleşerek “ı” ve “i”ye dönüşmüşlerdir: *böörü* “kurt”, *buki* “sığınak, barınak, üstü örtülü yer”, *çolpi* “süzgeç, kepçe”, *çoğzi* “akın, hücum”, *doğrı* “doğru, düz”, *doolı* “dolu, boş değil”, *durı* “duru”, *duuzlı* “tuzlu”, *dauyğı* “duygu, his”, *dürli* “türlü”, *düşbi* “anlayışlı, zeki”, *goşğı* “şiiir”, *göni* “doğru”, *görği* “acı, ıstırap”, *gumrı* “kumru”, *guurı* “kuru; boş”, *guyı* “kuyu”, *gülki* “gülme, gülüş”, *güyçli* “güçlü”, *öli* “ölü”, *ööri* “mera, otlak”, *sokı* “havan”, *sürı* “sürü”, *tutı* “perde”, *uukı* “uyku”.

4. İlk hecesinde yuvarlak ünlü bulunduran bazı iki heceli kelimelerin kapalı olan son hecesinde de uzunluktan dolayı yuvarlaklaşma görülmez: *bütün* “bütün”, *gündüz* “gündüz”, *günün* “günü birlik”, *oğrun* “gizli; gizlice”, *umut* “umut”, *uzun* “uzun”, *üçün* “için”.

5. “-vuk / -vük” eki, geldiği kelimelerde düzlük uyumunu bozmaktadır. Buradaki yuvarlaklaşmanın sebebi ise, ekin başında bulunan “v” ünsüzüdür: *endirevük* “titreyen, titrek”, *garavıl* “bekçi”, *gaytavıl* “cevap, karşılık”, *haşırdavuk* “hışırtılı ses çıkaran”, *kentlevük* “damak”, *şaglavuk* “çağlayan, şelâle”, *şatlavuk* “çatırdayan”, *yapıldavuk* “parlak, parıldayan”.

6. Eski ve Orta Türkçe dönemlerindeki bazı kelimelerde bulunan “a”, “e” ünlüleri Türkmencede özellikle “v” ünsüzünün tesiriyle yuvarlaklaşarak “o”, “ö”ye dönmüş ve bu kelimelerde bir yuvarlaklık uyumu meydana gelmiştir: DLT. *aguz* > Tkm. *ovuz* “ağız; eti ve sütü memeli hayvanların doğurduğu zaman verdiği ilk süt”, DLT. *çevür-* > Tkm. *çövür-* “çevirmek”, DLT. *evür-* > Tkm. *övür-* “çevirmek”, DLT. *savur* > Tkm. *sovrur-* “savunmak”, ET. *sebin-* > Tkm. *söyün-* “sevinmek”.

7. Eski ve Orta Türkçe dönemlerindeki bazı kelimelerde bulunan “u”, “ü” ünlüleri düzleşerek “a”, “ı”, “i”ye dönmüş ve bu kelimelerde bir düzlük uyumu meydana gelmiştir: Et. *artuk* > Tkm. *altın* “altın”, DLT. *armut* > Tkm. *armıt* “armut”, ET. *artuk* > Tkm. *artık* “fazla, artık”, Et. *azuk* > Tkm. *aazık* “azık”, DLT. *baldu* > Tkm. *paltā* “balta”, ET. *bedük* > Tkm. *beyik* “büyük”, ET. *belgü* > Tkm. *belgi* “işaret”, ET. *berü* > Tkm. *bäarı* “beri”, DLT. *bilezük* > Tkm. *bilezik* “bilezik”, DLT. *eksük* > Tkm. *eğşik* “eksik”, DLT. *gızlamuk* > Tkm. *gızamık* “kızamık”, DLT. *iktü* “elde beslenen hayvan” > Tkm. *ekdi* “evcil, ehli”, DLT. *kadgu* > Tkm. *gayğı* “kaygı”, DLT. *kemür-* > Tkm. *gemir-* “kemirmek”, DLT. *sattur-* > Tkm. *satdır* “satırmak”, DLT. *sındu* “makas” > Tkm. *sındı* “büyük makas”, DTL. *sınuk* > Tkm. *sunık* “kırık”, ET. *sırık* > Tkm. *surık* “sırık”.

8. Eski ve Orta Türkçe dönemlerindeki bazı iki heceli kelimelerde bulunan “ı” ünlüleri, Türkmencede yuvarlaklaşarak “u”ya dönmüş ve bu kelimelerle bir yuvarlaklık uyumu meydana gelmiştir: ET. *bulıt* > Tkm. *bulut*, DLT. *koltık* > Tkm. *goltuk* “koltuk”, DLT. *topık* > Tkm. *topuk* “topuk”.

KAYNAKÇA

ALTAYEV, S.-G. AÇILOVA - S. GÜCÜKOV: *Türkmen Diliniň Frazeologik Sözlügi*, Ilm Neşiryaatı, Aşgabat 1976.

A. M. Gorkiy Adındaakı Türkmen Döwlet Universiteti: *Häzirkä Zamaan Türkmen Dili*, Aşgabat 1960.

Annanurov, A.: *Türkmen Diliniň Gusgaça Dialektologik Sözlügi*, Ilm Neşiryaatı, Aşgabat 1977.

Atacanov, Ata: *Men Size Baryaan*, Türkmenistan Neşiryaatı, Aşgabat 1978.

AZIMOV, Pigam A.: "Türkmen Dili Araştırmalarının Tarihçesi Üzerine", *Bilimsel Bildiriler* 1972, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1975.

AZIMOV, A. - SOPIYEV G. - ÇÖNNÄYEV Y.: *Türkmen Dili*, Türkmenistan Neşiryaatı, Aşgabat 1974.

AZMUN, Yusuf: *Ana Çizgileriyle Türkmençe Dilbilgisi, I. Cilt (Ses Bilgisi)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.

_____ : "Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında", Reşit Rahmeti Arat Armağanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s. 32-84.

_____ : "İran Türkmençesi Bir Yomut Ağzı: Arzuv", *Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Volume 2, Center for Middle East Studies of Harvard University, 1978, s. 1-46.

BABAYEV, Kakacan: *Türkmen Diliniň Stilistikası (Giriş ve leksik stilistika)*, Mağarif Neşiryaatı, Aşgabat 1989.

BASKAKOV, N. A. - B. A. GARRIYEV - M. Ya. HAMZAYEV: **Turkmensko-Russkiy Slovar / Türkmençe-Rusça Sözlük**, Türkmenistan Ilımlar Akademiyası Mağtımğulı Dil ve Edebiyat İnstitutı, Moskova 1968.

BAYMIRADOV, Amanmırat: *Mağtımğulı Hakında Rovaayatlar ve Legendalar*, Türkmenistan Ilımlar Akademiyası, Aşgabat 1983.

BAYRAMOV, Nuri - Musa ÇİFTÇİ: *Çağdaş Türkmen Edebiyatından Çocuk Şiirleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

BAZIN, Louis: "Le Turméne", *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, 308-317; Türkmençesi: Efrasiyap GEMALMAZ, *Türkmençe*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1988.

BİRAY, Himmet: *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1992.

ÇARIYAROV, B.: *Türkmen Diliniň Orfoepik Sözlügi*, Ilım Neşiryaatı, Aşgabat 1978.

ÇENELİ, İlhan: "Türkmen Türkçesi Sözlüğü", TDAY. -Belleten 1982-1983, Ankara 1986, s. 29-84.

DULLING, G. K.: *An Introduction to the Turkmen Language*, Oxford 1960.

ERCİLASUN, Ahmet B.: *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1993.

GELDİYEV, Gurbandurdi: *Mart Geler-Goşgular-*, Türkmenistan Neşiryaatı, Aşgabat 1987.

_____ : *Poeziyaamızıň Hääzirki Zamaan Keşbi -Stil Probleması-*, Türkmenistan Neşiryaatı, Aşgabat 1978.

GURBANPESEOV, A. - ATABEYEV, A.: *Çağdaş Türkmen Şirinden Örnekler* (akt: Himmet Biray-Nergis Biray), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

GURBANPESEOV, Kerim: *Aacı Günler, Süyci Günler*, Mağaarif Neşiryaatı, Aşgabat 1983.

HALLI, Hudayberdi: "Türkmen Edebiyatı" (akt.: Mehmet Kara), *Türkiye Kültür ve Sanat Yılığı 1993*, Türkiye Yazarlar Birliğı Yayınları, Ankara 1993, s. 166-184.

HAMZAYEV, M. Ya.: *Türkmen Diliniň Sözlügi*, Türkmenistan Ilımlar Akademiyası Dil Bilimi İnstitutı, Aşgabat 1962.

HANSER, Oskar: *Turkmene Manual (Descriptive Grammar of contemporary literary Turkmen-Texts-Glossary)* Wien 1977.

HOCAMÄMMEDOVA, A. - KÜLLEKOV, Ş - HIDIRĞULIYEV, A.: *Ene Dili-2*, Mağaarif, Aşgabat 1996.

HUDAYĞULIYEV, Muhametğulı: *Hääzirgi Zamaan Türkmen Dili -Fonetika-*, Tuuraan-1 Neşiryaatı, Aşgabat 1992.

HUDAYNAZAROV, Berdinazar: *Buu Dünye*, Türkmenistaan Neşiryaatı, Aşgabat 1990.

İLKER, Ayşe: *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fül*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

KAHTALI-SİS, Nesrin: *Nuhun Tapanı -Türkmen Türkçesi Romanı-* (Dil İncelemesi-Metin-Çeviri-Sözlük), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1995.

KARA, Mehmet: *Ata Atacanov'un Şiirleri I-II* (Giriş-Metin-Aktarma-İnceleme-Gramer Dizini), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

_____ : "Çağdaş Türkmen Şiiri", *Türk Dili -Türk Şiiri Özel Sayısı V* (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri)-, sayı 531, Mart 1996, s. 852-889.

MEREDOV, A. - S. AHALLI: *Slovar Turkmenskoy Klassičeskoj Literaturi /Türkmen Klassıku Edebiyatınıñ Sözlügi*, Türkmenistan Neşiryaatı, Aşgabat 1988.

MIRATLIOĞLI, Muhammet: *Yunus Emre - Güldeste*- Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

NARTIYEV, N.: *Türkmen Dialektologiyasınıñ Esaasları*, Seyitnazara Seydi Aadındaakı Türkmen Dövlet Pedagogik İnstitutı, Çärçev 1994.

NURBADOV, Kasım: *Deñziñ Düybündääki Öy -Goşgular, Ertekiler, Poemalar-*, Mağaarıf, Aşgabat 1986.

_____ : *Öveleme-Döveleme-Goşgular ve Ertekiler-*, Mağaarıf, Aşgabata 1991.

PİRLİYEV, G. - SÖYEĞOV, M. - SARIHANOV, M. - GULBAYEV G.: *Türkmen Dili-6*, Mağaarıf, Aşgabat 1996.

SAKAOĞLU, Saim - ERGUN, Metin (akt.: *Türkmen Halk Masalları*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1991.

SÖYEĞOV, Miratgeldi - RECEBOV, Nıyazberdi: *Tääze Türkmen Eliipbiyi*, 2-nci neşir, Ruuh Neşiryaatı, Aşgabat 1995.

SÖYEĞOV, M. - NIYAZOV, S. - BALLIYEV, Y.: *Türkmen Dili-5*, Mağaarıf, Aşgabat 1996.

ŞÇERBİNİN, V. G.: *Russko-Turetskiy Slovar / Rusça-Türkçe Sözlük*, Moskova 1986.

TEKİN, Talât: *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975.

TEKİN, Talât - ÖLMEZ, Mehmet - CEYLAN, Emine - ÖLMEZ, Zuhâl - EKER, Süer: *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Simurg, Ankara 1995.

TUNA, Osman Nedim: "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller", TDAY, -Belleten 1960, s. 213-282.